

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС**ОВЕРКО Г. Я.,**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
та процесу юридичного факультету
(Львівський торговельно-економічний
університет)

УДК 346.14

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.12>**ШТРАФНІ ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВІ САНКЦІЇ**

У статті проаналізовано законодавство України, що закріплює правові норми про штрафні господарсько-правові санкції, їх види (штраф, пеня), порядок, підстави й особливості їх застосування в договірних та позадоговірних зобов'язаннях. Звернуто увагу на розбіжності у визначенні понять у різних джерелах права, зокрема в Господарському та Цивільному кодексах. Наведено способи нарахування штрафних санкцій та порядок їх стягнення. Досліджено теоретичну, нормативну базу з наведеного питання та проблеми практичного застосування окремих правових норм. Вивчено роз'яснення вищих судів із цієї проблематики. Охарактеризовано види, розмір, строки застосування й ознаки неустойки, а також відокремлено ознаки штрафу та пені. Обґрунтовано різницю між адміністративно-господарським штрафом та штрафом, передбаченим у договірному зобов'язанні. Підкреслено також, що за своєю природою неустойка виступає і як засіб забезпечення виконання зобов'язання, і як форма господарсько-правової відповідальності в разі порушення зобов'язань за договором. Умовою застосування неустойки визнається наявність двох елементів господарського правопорушення – протиправної поведінки та вини порушника. Наголошено на дії принципу презумпції вини в застосуванні таких господарсько-правових санкцій, як неустойка (штраф, пеня). Зазначено, що штраф – це такий вид неустойки, який обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання, або у визначеній наперед сумі, що погоджується обома сторонами; а пеня обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожний день прострочення виконання зобов'язання. Зауважено, що у практиці господарських судів присуджують до стягнень водночас пеню і штраф, за умови застереження про них у господарському договорі. Відмічено, що розмір пені закон обмежує подвійною ставкою Національного банку України, що діяла в період, за який вона сплачується. А боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити також і суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом.

Ключові слова: господарське зобов'язання, штраф, неустойка, пеня, санкції, відповідальність.

Owerko H. Y. Penalty economic and legal sanctions

The article analyzes the legislation of Ukraine, which establishes the legal norms on economic penalties, their types (fine, penalty), procedure, grounds and features

of their application in contractual and non-contractual obligations. Attention is drawn to the differences in the definition of concepts in different sources of law, including economic and civil codes. The methods of accrual of penalties and the procedure for their collection are given. The theoretical, normative base on the given question and problems of practical application of separate legal norms are investigated. The explanations of the High Courts on this issue have been studied. The types, size, terms of application and signs of penalty are described, as well as the signs of fines and penalties are separated. The difference between the administrative and economic fine and the fine provided for in the contractual obligation is substantiated. It is also emphasized that, by its nature, the penalty acts both as a means of ensuring the fulfillment of obligations and as a form of economic and legal liability in cases of breach of obligations under the contract. The condition for the application of the penalty is the presence of two elements of an economic offense – wrongful conduct and guilt of the offender. The principle of presumption of guilt in the application of such economic and legal sanctions as a penalty (fine, penalty) is emphasized. It is stated that a fine is a type of penalty, which is calculated as a percentage of the amount of unfulfilled or improperly performed obligation, or in a predetermined amount agreed by both parties; and the penalty – is calculated as a percentage of the amount of late performance of the monetary obligation for each day of delay in performance. It is noted that in the practice of commercial courts, fines and penalties are awarded at the same time, provided that they are provided for in the commercial contract. It is noted that the law limits the size of the penalty by the double rate of the NBU, which was in force during the period for which it is paid. And the debtor who overdue the monetary obligation, at the request of the creditor must also pay the amount of debt, taking into account the established inflation index for the entire period of delay, as well as three percent per annum of the overdue amount, unless otherwise provided by contract or law.

Key words: *economic obligation, fine, penalty, ransom, sanctions, liability.*

Вступ. У роботі проаналізовано законодавство України, що закріплює правові норми про штрафні господарсько-правові санкції, їх види, порядок, підстави й особливості їх застосування в договірних та позадоговірних зобов'язаннях, а також способи їх нарахування та стягнення. Досліджено теоретичну, нормативну базу та роз'яснення судів із цієї проблематики.

Актуальність дослідження зумовлена правозастосовним характером щодо кожної правової норми господарського права, що стосується господарсько-правової санкції цього виду. Адже для захисту порушених прав самого декларувача права не досить. Саме тому практика застосування правових норм господарського права, що містять штрафні господарсько-правові санкції за господарські правопорушення, потребує детального вивчення та належної правової оцінки.

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення проблем законодавчого регулювання застосування штрафних господарсько-правових санкцій як інституту господарського права, аналіз практики національної судової системи із цього питання.

Результати дослідження. Види господарсько-правових санкцій вивчали такі науковці: В.В. Васькін, В.П. Грибанов, М.С. Карпов, Б.І. Пугінський, Н.С. Малєїна, В.К. Мамутова, В.Ф. Опришко, І.С. Самощенко, В.Н. Хоменко, В.С. Щербина, О.М. Вінник, І.Б. Новицький, О.Н. Садіков та багато інших.

Наукова література містить різні підходи до класифікації господарсько-правових санкцій на види:

- за способом закріплення – договірні та позадоговірні;
- за способом впливу на правопорушників господарських відносин – майнові та немайнові;

- залежно від напрямку застосування – основні, додаткові;
- залежно від виду відносин – вертикальні, горизонтальні й універсальні;
- залежно від форми стягнень – майнові, організаційні, змішані;
- залежно від економічного результату:
 - (а) відшкодування (компенсація) збитків;
 - (б) штрафні санкції – неустойка (штраф, пеня);
 - (с) оперативно-господарські санкції;
 - (д) адміністративно-господарські санкції.

У Господарському кодексі *штрафними санкціями* є господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити в разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання [1, ст. 230].

Цивільний кодекс України містить таку згадку про неустойку: *неустойкою* (штрафом, пенєю) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторі в разі порушення боржником зобов'язання [2, ст. 549].

Із цих двох визначень відразу впадає в око суперечність: у Господарському кодексі неустойка, штраф і пеня стоять поруч, як три різні види штрафних санкцій, а в Цивільному кодексі – штрафна санкція – це неустойка, яка буває двох видів: у вигляді штрафу і пені. Такі дрібні на перший погляд розбіжності вносять чимало плутанину у практику застосування цих штрафних санкцій у господарських судах України.

Цю плутанину розібрав Вищий господарський суд України, який постановив, що оскільки Господарський кодекс не містить визначень неустойки, штрафу та пені, які сплачуються в разі невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання, треба виходити з визначень, наведених у Цивільному кодексі (далі – ЦК) України [3].

Отже, якщо звернути увагу на практику застосування цих штрафних санкцій, то варто підкреслити, що господарські суди використовують правило ст. 549 ЦК України і вважають штраф і пеню видами неустойки. Тобто термін «штрафні санкції» з Господарського кодексу (далі – ГК) для судів рівнозначний терміну «неустойка» із Цивільного кодексу України.

Важливо також не плутати адміністративно-господарський штраф та штраф, передбачений договірним зобов'язанням. Правопорушення, передбачені ч. 1 ст. 230 ГК України, стосуються виключно договірної зобов'язання. Так, В.С. Щербина підкреслює, що особливо законодавцю не варто сплутувати ці поняття, адже порушення правил здійснення господарської діяльності – це самостійний вид господарського правопорушення. Тому науковець уважає за необхідне вилучити із ч. 1 ст. 230 ГК України слова «порушення ним правил здійснення господарської діяльності» [4, с. 12].

Наведемо класичні риси, характерні для неустойки вже чимало десятиліть, зокрема:

- а) визначається наперед у договорі;
- б) її розмір залежить від значення забезпечуваного нею зобов'язання за договором та від ступеня виконання зобов'язання;
- в) неустойка застосовується у процесі виконання договору за порушення кожного зобов'язання, умови договору, а не за невиконання договору загалом;
- г) сплата неустойки не звільняє від обов'язку виконати договір;
- г) сплата неустойки зазвичай не позбавляє права на відшкодування збитків;
- д) у разі грубого порушення договору неустойка може бути підвищена;
- є) для стягнення неустойки встановлений скорочений строк позовної давності [5, с. 50].

Варто підкреслити також, що по своїй природі неустойка виступає і як засіб забезпечення виконання зобов'язання, і як форма господарсько-правової відповідальності у випадках порушення зобов'язань за договором.

Умовою застосування неустойки визнається наявність двох елементів господарського правопорушення – протиправної поведінки та вини порушника [6, с. 201]. Адже не варто забувати про дію принципу презумпції вини в застосуванні таких господарсько-правових санкцій, як неустойка (штраф, пеня).

Саме тому контрагент може бути звільнений від сплати неустойки, якщо доведе, що порушення строків виконання грошового зобов'язання сталося не з його вини, а, наприклад, унаслідок дії обставин непереборної сили (форс-мажор). У такому разі неустойка боржнику не нараховується [1, ч. 3 ст. 550, ст. 617].

Отже, неустойка буває двох видів: штраф та пеня.

1. Штраф – це такий вид неустойки, який обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання, або у визначеній наперед сумі, що погоджується обома сторонами.

2. Пеня – обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожний день прострочення виконання зобов'язання [2, ст. 549].

Часто на практиці постає питання, чи можна водночас стягувати штраф і пеню за невиконання договірних зобов'язань.

У практиці господарських судів мали місце випадки, коли суди, посилаючись на ч. 1 ст. 61 Конституції України, згідно з якою ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за те саме правопорушення, відмовляли в задоволенні частини позовних вимог [4, с. 14].

Проте Верховний Суд України своєю постановою роз'яснив:

1. Право встановити в договорі розмір та порядок нарахування штрафу надано сторонам ч. 4 ст. 231 ГК України [7].

2. Можливість одночасного стягнення пені та штрафу за порушення окремих видів господарських зобов'язань передбачено ч. 2 ст. 231 ГК України.

3. В інших випадках порушення виконання господарських зобов'язань чинне законодавство не встановлює для учасників господарських відносин обмежень щодо передбачення в договорі одночасного стягнення пені та штрафу, що узгоджується зі свободою договору, установленною ст. 627 ЦК України.

4. Конституції України не суперечить одночасне стягнення штрафу та пені, оскільки згідно зі ст. 549 Цивільного кодексу України пеня та штраф є формами неустойки, а відповідно до ст. 230 Господарського кодексу України – видами штрафних санкцій, тобто не є окремими та самостійними видами юридичної відповідальності. У межах одного виду відповідальності може застосовуватися різний набір санкцій.

5. У справі, що переглядається, договором передбачено господарсько-правову відповідальність за порушення умов договору у вигляді сплати неустойки – пені та штрафу [7].

Отже, у практиці господарських судів активно застосовуються роз'яснення, викладені Верховним Судом України, присуджують до стягнень пеню і штраф, за умови застереження про них в господарському договорі.

Окрім цього, Вищий господарський суд у своїй постанові зазначає, що застосування іншого виду неустойки – штрафу до грошового зобов'язання законом не передбачено, що, утім, не виключає можливості його встановлення в укладеному сторонами договорі (наприклад, за необґрунтовану відмову від переказу коштів за розрахунковими документами одержувача коштів), притому і як самостійний захід відповідальності, і як такий, що застосовується поряд із пенею. В останньому випадку не йдеться про притягнення до відповідальності одного виду за те саме правопорушення двічі, тому що відповідальність настає лише раз – у вигляді сплати неустойки, яка включає в себе пеню і штраф лише як форми її сплати [8, п. 2.1].

Отже, одночасне стягнення обох видів неустойки – штрафу та пені набуло активного практичного втілення.

Окрім цього, неустойку прийнято розділяти на договірну та позадоговірну.

Договірна неустойка є такою, що обов'язково передбачена в договорі. Письмова договірна форма неустойки вимагається також положеннями ч. 1 ст. 547 ЦК.

Позадоговірна неустойка регулюється положеннями ст. 231 ГК і стосується правопорушень за договором, у якому хоча б одна сторона – державне підприємство або фінансується державою.

Важливе питання про розмір неустойки. Неустойка, установлена законом, застосовується до порушника договору незалежно від того, є умова про неї в договорі чи ні. А от розмір неустойки, установлені договором, сторони визначають самостійно. Навіть більше, договором сторони можуть збільшити чи зменшити розмір неустойки, передбачений законом, за умови, якщо закон прямо це не забороняє.

Наприклад, розмір пені закон обмежує подвійною ставкою Національного банку України (далі – НБУ), що діяла в період, за який сплачується пеня. Це встановлюється Господарським кодексом [1, ч. 2 ст. 343] та Законом України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» [9, ст. 3]. Але таке обмеження не стосується пені, яка стягується відповідно до закону [8, п. 2.9].

Отже, сторони в договорі можуть прописати і пеню більшого розміру, навіть стягнути її в більшому розмірі у претензійному порядку. Проте, якщо справа дійде до суду, то розмір її буде обмежений подвійною ставкою НБУ.

Тепер про строки застосування неустойки. Господарський кодекс передбачає: нарахування штрафних санкцій за прострочення виконання договірних зобов'язань припиняється через 6 місяців із дня, коли боржник повинен був виконати зобов'язання, якщо інше не встановлено договором або законом [1, ч. 6 ст. 232]. Це означає, що в передбаченому законом порядку неустойка нараховується тільки за 6 місяців, незалежно від того, чи боржник затримує виконання зобов'язань на довше. Проте в договорі сторони можуть погодити і довший строк для нарахування пені.

Наприклад у розд. 7 «Відповідальність сторін» господарського договору на поставку продукції вказати:

«7.1. У разі прострочення оплати за договором покупець сплачує штраф у розмірі 10% від суми договору та пеню за кожен день прострочення в розмірі подвійної ставки НБУ.

7.2. Пеня за договором за порушення строків оплати поставки продукції припиняється через 12 місяців від наступного дня, коли сторона повинна була виконати грошове зобов'язання».

Нехай сума договору становить 500 000 грн. А день оплати – 10 жовтня 2020 р.

Для стягнення основного боргу строк позовної давності буде становити 3 роки.

Для стягнення штрафу та пені строк позовної давності – рік (згідно з договором).

За нашим договором пеня підлягає до сплати за 365 днів (1 рік), за мінусом одного дня для оплати.

Отже, у разі заборгованості до сьогодні, за умови, що позов до Господарського суду подано 10 жовтня 2021 р., у позовних вимогах постачальник продукції за договором може просити:

1. Стягнути суму основного боргу в розмірі 500 000 грн.
2. Стягнути штраф за порушення виконання грошового зобов'язання в розмірі 50 000 грн (10% від 500 000 грн).
3. Стягнути пеню в розмірі подвійної облікової ставки НБУ за 364 дні прострочення виконання грошового зобов'язання з 11 жовтня 2020 р. по 10 жовтня 2021 р. Розраховується окремо.

Отже, якщо пеня не передбачена ні в договорі, ні в законі, що регулює конкретні правовідносини, то стягнути її неможливо. Проте варто пам'ятати також таке: якщо в господарському договорі зазначено, що сторони несуть відповідальність, установлену чинним законодавством, то завжди є можливість звернутися до положень Цивільного кодексу України. Зокрема, у ст. 625 ЦК врегульовано відповідальність за порушення грошового зобов'язання. Боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання. Боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також 3% річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом [2].

За таких умов, звертаючись до нашого прикладу, у разі недооплати по сьогодні в позовних вимогах постачальник продукції за договором може просити:

1. Стягнути суму основного боргу в розмірі 500 000 грн.
2. Стягнути суму інфляційних втрат за весь час прострочення.
3. Стягнути три проценти річних від простроченої суми.

Причому в даному разі строк позовної давності на всі три вимоги становить 3 роки.

Варто відмітити, що інфляційні втрати та 3% річних можна вимагати разом із штрафом та пенею. Адже Вищий господарський суд роз'яснює, що інфляційні втрати та 3% річних є не штрафною санкцією, а способом захисту майнового права й інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних втрат кредитора від знецінення коштів унаслідок інфляційних процесів за весь час прострочення щодо їх сплати [8, п. п. 3.1, 4.1].

Зважаючи на це, суди ухвалюють рішення про правомірність стягнення з боржника цих коштів незалежно від вини боржника та незалежно від сплати ним неустойки за порушення виконання зобов'язання [8, п. 1.3].

Окрім цього, Вищий господарський суд наголошує, що позивач має право вимагати також збитки, яких завдано цим правопорушенням у частині, не покритій штрафними санкціями (залікова неустойка), якщо законом або договором не передбачено інше [3, п. 44].

А законом або договором, як ми вже згадували, можуть бути передбачені випадки, коли: допускається стягнення тільки штрафних санкцій; збитки можуть бути стягнуті в повній сумі понад штрафні санкції; за вибором кредитора можуть бути стягнуті або збитки, або штрафні санкції.

Тому обґрунтовано вважаємо, що сторонам у договорі варто сміливо передбачити свої правила стягнення збитків та неустойки, безперечно, з урахуванням чинних норм.

Висновки. Отже, з огляду на досліджене, можна виокремити ознаки кожного з видів неустойки. Так, до ознак пені віднесемо такі:

- обчислюється у відсотковому відношенні до суми несвочасно виконаного зобов'язання;
- нараховується за кожен день прострочення зобов'язання;
- застосовується тільки за порушення строків виконання зобов'язань;
- стосується найчастіше порушень грошових зобов'язань;
- пеня обмежується спеціальним строком позовної давності в один рік;
- може бути стягнута лише за 6 місяців, якщо сторони в договорі не погодили інше;
- ставка пені не може перевищувати подвійної ставки НБУ за кожен день прострочення.

Ознаки штрафу такі:

- штраф нараховується у відсотках до суми невиконаного зобов'язання (або неналежно виконаного);
- штраф може бути визначений у твердій сумі, чітко визначеній наперед за конкретний вид правопорушення;
- сторони самостійно обирають вид правопорушення, за який нараховується штраф;
- виплата штрафу обмежується строком позовної давності в 1 рік;
- штраф може бути стягнутий разом з пенею, якщо сторони погодили це в договорі.

Список використаних джерел:

1. Господарський Кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n1574> (дата звернення: 18.11.2021).
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435–IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 18.11.2021).
3. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України : інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07.04.2008 р. № 01–8/211 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08 (дата звернення: 18.11.2021).

4. Щербина В.С. Господарсько-правова відповідальність: галузевий підхід, особливості застосування та напрямки подальших наукових досліджень. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 3. С. 10–16.
5. Ойгензихт В.А. Имущественная ответственность в хозяйственных договорах. Душанбе, 1980. 111 с.
6. Господарське право : Практикум / В.С. Щербина та ін. Київ : Юрінком-Інтер, 2001. 320 с.
7. Постанова Верховного Суду України від 27.04.2012 р. № 06/5026/1052/2011. URL: https://yuricom.com/legal_practice/court_practice/sudova_praktyka_verkhovnego_sudu_ukrainy/postanova_pro_odnochasne_stiagnennia_shtrafu_i_peni_publication/ (дата звернення: 18.11.2021).
8. Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань : постанова ВГСУ від 17.12.2013 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014600-13> (дата звернення: 18.11.2021).
9. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань : Закон України від 22.11.1996 р. № 543/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/543/96-вр> (дата звернення: 18.11.2021).

